

Դաւիթի կինը, թագուհին հայուհի էր, որից ծնունդ առնելով Դեմետրի է նրան յաջորդել: Բայց սա մօտ 30 տարի թագաւորելուց յետոյ, դահից հրաժարուած է եւ վանականութիւն է ընդունում: Նրան յաջորդում է իր որդին Դաւիթ Գ. որ կարճատեւ կեանք է ունենում եւ ապա թագաւորում է Գէորգ Գ. (1156—1184), որ, ինչպէս գրում է Վրաց Տարեգիրքը, «թագը ղնելուն պէս իր բազուկը ղինեց քրիստոնէութեան թշնամիներէ դէմ»: Սրա ժամանակ, Տայքի գաւառը նորից լցուել է բնակիչներով եւ վրացիք թուրքերին վանելով հասել են մինչեւ Կարին:

Վրաստան իր փառքի եւ մեծութեան գագաթնակէտին է հասել համբաւուր թաւաք թագուհու ժամանակ, որ յաջորդել էր իր հօր, Գէորգ Գ.ին: Թամար (1184—1212) դեռ իր հօր կենդանութեան ժամանակ սկսել է իշխել իրրեւ գահակից: Վրաստանի այս ամենամեծ թագուհու առաջին գործն է եղել մի մեծ եկեղեցական ժողով գումարել, որին հրամայել է միջոցներ որոնել «Վրաստանի կրօնական ասպարէզում ցանուած վատ սերմերն արմատախիլ անելու եւ առհասարակ ժողովրդի բարբերք բարեկարգելու նպատակով»: Իր թագաւորութեան առաջին տարիները թագուհին ստիպուած է եղել մի քանի ըմբոս իշխաններին ի կարգ հրաւիրել: Եւ նա շատ սրամիտ միջոցի է գիտել: Նա երկու կիւ պատգամաւորուհի է ուղարկել նրանց մօտ, որոնք լիովին յաջողում են իրենց վստահուած գերում եւ համոզում են ապստամբներին խոնարհիլ թագուհու իշխանութեան առջեւ: Ապստամբները զալիս են եւ Թամարի ոտքն են ընկնում իրրեւ հնազանդութեան նշան:

«Թամարի պետութիւնը, գրում է Տարեգիրքը, աճում էր եւ ծաղկում օրէցօր: Վախն ու սարսափը տիրում էր մահմետական սուլթաններին...: Նրանց սրինգներն այլ եւս չէին հնչում, ուր որ քրիստոնէաների գործիքներն միշտ աւելի եւ աւելի լաւ ձայն էին հանում...»:

«Արքունի դանձը, շարունակում է Տարեգիրքը, լցուեց ոսկիով եւ ոսկի ամաններով: Պալատում այլ եւս արծաթէ աման չէին գործածում այլ միայն ոսկեայ եւ յարձապակեայ՝ հնդկական ազամաններով զարդարում»:

Որպէս ղի բանակն անդործութեան մէջ մնալով չմեղկանայ, Թամարին խորհուրդ են տալիս արշաւանք կազմակերպել դէպ ի նօրասան, Պարսկաստանի մեծ նահանգը, «ուր ոչ մի վրացի դեռ ոտք չէր կոխել»: Թագուհին ընդունում է այս առաջարկը, եւ գործողով է անում: Արշաւանքը սկսում է թափրելի 23 (Դավրէժ) գրաւում եւ ապա շարունակում է մինչեւ Պարսկաստանի խորքերը: Այս արշաւանքն այնքան մեծ յաջողութեամբ է պսակուել, որ ըստ Վրաց Տարեգիրքի, պարսիկ աւագանին մեծ ընծաներ բերելով թագուհուն հնազանդութիւն են յատնել...: Վերջին կոխն, որ Թամարի ժամանակ տեղի է ունեցել մեծ յաջողութեամբ, Կովկասեան լեռնականներէ ճնշումն է եղած:

Բաղաբական գործերից դուրս, այս յաղթական թագուհու ամենասխրեկի զբաղմունքն որսորդութիւնն է եղել եւ ամենահաճելի որսը՝ փասեան, որ հազուադիւր չէր Վրաստանի արեւմտեան մասում: Արդէն այս փասեան բառն էլ (faisan) վրացական աղբիւրից է համարում, որովհետեւ ըստ աւանդութեան, Վրաստանի Փասիս (Phasis) գետի անունից է փոխ առնուած: Այս վրացական փասեանի համբաւը ծանօթ է եղել նոյն իսկ օտար յայտնի ճանապարհորդներին ինչպէս օր. համար համբաւուր Մարկո Պոլօյին որ գրում է (1275ին) «Վրաստանումն են ծնում աշխարհիս ամենաընտիր փասեան թռչունները»:

Թամար՝ առաջին անգամ ամուսնացել էր մի ուսու իշխանի, Գէորգ Բօզոլիւբակոյի հետ, որ իր հօրեղբոր՝ Վսեփոլոգի հալածանքից ազատուելու համար փախել էր իր հայրենիքից եւ ապստան գտել թաթար ղալչաղների (ուսու. ПОЛОВЦЫ) խանի մօտ 24: Այս ամուսնութիւնը կատարուել է մի հայ վաճառականի թելադրութեամբ: Ահա ինչպէս է նկարագրում այս դէպքը վրացի պատմաբան Սախանով: «Թիֆլիսի հայ հարուստ վաճառականներից մէկն, որ մեծ ճանապարհորդութիւններ էր կատարում Վրաստանից դուրս, օտար երկիրներում, առեւտրական

23 Վրացերէն բնագրում գրուած է հայկական ձեւով — Դավրէժ:
24 Сѣверный Архивъ, 1925, էջ IV. յօդուած «Կաղեմիկոս Բօզոլիւբակ» «Ռուս իշխանների ամուսնութիւնը վրացուհիների հետ ժ. գ. դարում»:

գործերով, խորհուրդ է տուել, որ Թամար թագուհին որ նոր էր գահէ վրայ բազմել, ամուսնանայ մի երիտասարդ ուսու իշխանի հետ որ այն ժամանակ պոլովեան (ПОЛОВЦЫ) կոչուած թաթարների խանի մօտ էր գտնուում: Այս իշխանը Անդրէ Բօզոլիւբակոյ իշխանի որդին Գէորգն էր: Թագուհին ընդունեց այս թելադրութիւնն եւ ամուսնացաւ: Բայց շատ չանցած Թագուհու եւ նրա ամուսնու մէջ թիւրիմացութիւն ծագելով ուսու իշխանը թողեց հեռացաւ 25: Այս «թիւրիմացութիւնն» հաւանականաբար այն է, որ ամուսնութիւնն աւուր էր մնացել եւ թագուհին ու ժողովուրդը գահաժառանգ էին ուզում...:

Բօզոլիւբակոյից բաժանուելուց վերջը Թամար 1193ին երկրորդ ամուսնութիւն կնքեց իշխան Դաւիթ Սոալանի հետ, որ մօր կողմից Բագրատունեաց զարմին էր պատկանում: Այս ամուսնութիւնն արդիւնաւոր է եղած թագուհին ունեցել է մի որդի՝ Գէորգ-Լաշա եւ մի աղջիկ՝ Ռուսուդան:

Թամար այնքան սիրելի էր իր ժողովրդին, որ երբ նա ծանր հիւանդացել է վրացիք մեծից մինչեւ փոքրը, աղօթել են եւ ասել ըստ Տարեգիրքի, «մեռնիմ բալորս միայն քէ Թամար ողջ մնայ»: Նրա մահուան ճիշդ թուականը քննութեան առարկայ է դեռ: Brosset համարում է 1212 Յունուար 18-րայց վրացի ուսուսնական Սարգիս Կակաբաձէ՝ հայկական աղբիւրներէ եւ Թամարի ու իր որդի Գէորգ Լալայի օրով կոխուած վրացական դրամներէ վրայ հիմնուելով որոշում է 1210 Յունուար 27ին 26:

Վրաց Տարեգիրքում այս, մեծ թագուհու վրացերէն կենսագրականի մէջ, բազմաթիւ հայերէն բառեր են գործածուած (հարկաւ վրացերէն գրելով) ինչպէս ուղղափառ, բօք, դաւնաբօք, որ առիթ է տալիս գաղղիացի մեծ պատմիչ Բրօսէին կարակացնելու թէ՛ կա՛մ այն է, որ այն դարում (ԺԳ.) հայերէնը յաճախակի գործածութեան մէջ էր վրացական գրականութեան մէջ եւ կա՛մ պատմիչն ինքը հայազգի էր:

25 Khakhanoff, Journal Asiatique, Paris 1898, Mars-Avril. «La Situation des Arméniens en Géorgie».
26 Կակաբաձէի կարգացած գեկուցումը Տփղիսում, 1912ին:

Թամարի ամուսինը Դաւիթ Սոալանի մեռել էր Թագուհուց 3 տարի յտակ:

Թամարին յաջորդել է կարճ ժամանակով իր որդին Գէորգ-Լալա եւ ապա աղջիկը՝ Ռուսուդան, որ աւելի երկարատեւ իշխանութիւն է վարել (1123—1247):

Շարունակութիւնը կը տեսնենք Պատմութեան ընթացքում:

(Շարունակելի:)

ՍԱՐՈՒԽԱՆ

ԵՂԻԱ Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ — Շարական ձայնագրեալ: Խրատուար 1934, գրատուարան եւ գրաշարատուն Յակոբ Մերուսեան: Մեծադիր 32 X 23, էջ ԺԳ + 776:

Երեք տարիներու արնաջան ու անխոնջ աշխատութեան արդիւնք է Ե. Մ. Տնտեսանի այս շարակնոցը, սրբագրուած երաժշտական յանձնաժողովէ մը եւ ուսումնասիրողին հարիւրամեակին առթիւ հրատարակուած իր որդիէն՝ Լեւոն Ե. Տնտեսանէ:

Տպագրութիւնն է մաքուր եւ հայկական ձայնագրութեամբ, որուն ընթերցումը դիւրացնելու համար անչուշտ գրուած է հրատարակութեան սկիզբը համեմատական տախտակ մը հայկական եւ եւրոպական ձայնագրութեան:

Հետեւելով եկեղեցական տօներու կարգին՝ շարակնոցը կը սկսի Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի շարականներէն, որոնց կը յաջորդեն Սուրբերու առ հասարակ, եւ առանձինն Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ տօնած Սուրբերու յատուկ շարականները: Գործին վերջն աւելցուած են արեւադալի ժամերգութեան երգերը, Ջրօրհնէքի քարոզը եւ տաղերը «Ով դարմանալի» եւ «Այսօր ձայնն հայրական», Տեսնենդատաղը տաղը «Բրիստոս փառաց թագաւոր», Ռոնուսայի քարոզը «Աստուած մեծ» եւ գանձը՝ «Այս խորհուրդ»:

Համեմատելով Տնտեսան շարակնոցի կղանակները 1875ին Վաղարշապատ տպուած մեծ շարակնոցի եւ 1930ին Պոլիս հայկական

Եւ եւրոպական ձայնազրութեամբ հրատարակուած «Տօնակարգ»ի հետ — որուն միայն Ա. հատորը մեր ձեռքը հասած է — կը տեսնենք որ եղանակներու հիմնական ընդհանուր նկարագիրը պահելով հանդերձ՝ Տնտեսեանի հրատարակութեան եղանակներէն շատերը միւս երկու հրատարակութեանց եղանակներէն աւելի պարզ են. կան սակայն ինչ ինչ կտորներ փոփոխակներով ճոխացած եւ եղանակներէն բաւական թիւ մը տեղափոխուած ձայնասանդուղի համեմատ ձայնազրուած: Տնտեսեանի հրատարակութիւնը բոլորովին զանց կ'առնէ շարականներու սկսուածքները ութ ձայն-եղանակներու համաձայն, թէեւ լաւ կ'ըլլար զանոնք դոնէ հաւաքաբար գործին սկիզբը դնել, ինչպէս ունի Վաղարշապատի հրատարակութիւնը:

Շատ անկանոն է գլխազրի գործածութիւնը. ասոր պատճառը անջրպետի անձկութիւնը չէ, վասն զի բառերու համար հարկաւոր տեղը չէ զլացուած: Նոր տողը միշտ գլխազրով կը սկսի, սակայն տողերու մէջ յատուկ անունները, օրինակ՝ Քրիստոս, Մարիամ, Սիմէոն, Հրէաստան, Բեթղէսէմ եւայլն, փոքր սկզբնատառով տպուած են շարականոցին գրեթէ առաջին քառորդ մասը. այնուհետեւ ցանցառ կը հանդիպինք գլխազրով գրուած յատուկ անուններու, բաց ի «Քրիստոս» եւ «Աստուած» անուններէն: Բարբախտաբար գործին վերջերն ուղղուած է այս թերութիւնը: Տպագրութիւնը դիւրացնելու համար զանց առնուած են բառերու վանկերն իրարու միացնող գծերը եւ տողազարձի ենթամասները: Բազմալի էր նաեւ տօներու բաժանման ցանկին կցել առանձինն ութ ձայներու այբուբենական ցանկ մը բոլոր շարականներու:

Մեր այս գիտողութիւնները չեն նսեմացներ գործին էական արժանիքը եւ նպատակը, որ է շարականի եղանակներու տպագրութեամբ անաղարտ պահպանումը: Եղիա Մ. Տնտեսեան իր այս աշխատասիրութեամբ

իրապէս բարձր գնահատանքի արժանի գործ մը պատրաստած է եւ իր ուղիքն՝ Լեւոն Ե. Տնտեսեան զայն հրատարակելով մեծ ծառայութիւն մը մատուցած է հայ գաղութեան:

Հ. Մ. Ս.

ԳԵՈՐԳ ԱՃԷՄԵԱՆ — Հայերէն Երգէ: Ձայնագրեալ Պատկերագրող Երգարան: 1937, Տպարան Գալսեփանուց, Անթիլիաս: 24 X 18, էջ 46:

Գէորգ Աճէմեան գովելի գաղափարն ունեցած է հայ երգը հայ ժողովուրդին ներկայացնելու հրատարակելով այս երգարանը եւրոպական ձայնազրութեամբ: Երգարանը կը բովանդակէ 39 ժողովրդական երգեր, որոնցմէ մին միայն երկձայն է, իսկ մնացեալները՝ միաձայն: Ամէն երգ կը կրէ իր հեղինակին կամ մշակողին անունը՝ անոր պատկերով եւ համառօտ կենսագրութեամբ: Երգերուն խօսքերը, երկու, երեք կամ աւելի թուով տուններու բաժնուած, տպուած են առանձինն եղանակէն վերջ՝ կրելով բանաստեղծին կամ աշուղին անունը: Հրատարակիչը՝ հասկանալի ընելու համար ոտանաւորներու մէջ գործածուած գաւառական կամ թրքական բառերն ու ասութիւնները, զանց չէ առած անոնց նշանակութիւնը դնել առընթեր: Հայ երգին ինքնուրոյնութեան վրայ գաղափար մը տալու համար՝ հրատարակիչը յառաջ բերած է երգարանին վերջը Կոմիտաս վարդապետի կարծիքը հայ երաժշտութեան մասին:

Երգարանին ծաւալը չընդարձակելու մտահոգութիւնը պատճառ եղած ըլլալու է երգերու սեղմ ձայնազրութեան, որ կը զժուարացնէ անոնց ընթերցումը. ապա թէ ոչ՝ բաց ի տպագրական մէկ քանի սխալներէ, օրինակ՝ էջ 34 երրորդ ամանակ եւ էջ 39 վերջընթեր ամանակ, հրատարակութիւնը խնամուած է եւ ամէն Հայու դիւրամատչելի:

Հ. Մ. Ս.